

УДК 37.013.77.(477)«1980-1990»:7.091.31«Ю.Гільбух»

Наталія Дічек
Nataliia Dichek

**АКТУАЛЬНІСТЬ ІДЕЙ Ю.З. ГІЛЬБУХА ПРО СТАВЛЕННЯ ДО
ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ
THE VITALITY OF Y.Z. HILBUKH'S IDEAS ABOUT THE ATTITUDE
TOWARDS GIFTED CHILDREN**

У контексті висвітлення впровадження в Україні індивідуалізації в шкільній навчально-виховній процесу статті розкрито здійснений наприкінці 1980-х-1990-ті роки внесок у цей процес українських психологів під керівництвом Ю. З. Гільбуха (1928-2000). Окреслено його ідеї, результати експериментальних досліджень у галузі педагогічної психології, присвячені проблемі обдарованості.

Ключові слова: Ю. З. Гільбух, розумово обдаровані діти, здібності, диференціація навчання у початковій школі, творче мислення.

Ще у 1960-ті роки за ініціативи відомого українського психолога академіка Г. С. Костюка в Україні було започатковано дослідження проблем здібностей і обдарованості дітей [8]. З часом чимало українських учених стали плідно досліджувати різні аспекти зазначеного питання - В. В. Клименко, О. І. Кульчицька, С. Д. Максименко, В. О. Моляко, Р. О. Семенова-Пономарьова, М. Л. Смольсон. Вони запровадили широкомасштабні за проблематикою фундаментальні дослідження творчості та обдарованості [15]. Зокрема, академік В. О. Моляко розробив новаторську психологічну теорію творчості (творчість за В. Моляко - це «автоінноваційна система» [11, с. 6]) й авторську діагностично-тренінгову систему КАРУС для виявлення обдарованості і розвитку творчого мислення. Ще у 1987 р. учений оприлюднив програму роботи з обдарованими дітьми і молоддю, яку у 2001 р. було покладено в основу указів Президента України «Про програми роботи з обдарованою молоддю на 2001-2005 рр.» і «Про програми роботи з обдарованою молоддю на 2006-2011 рр.» [10]. Підготовку учнівської молоді до творчості В. Моляко розумів як «поєднання «зовнішнього» виховного впливу з самовихованням, самовдосконаленням, самостійністю особистості» [11, с. 4] і обґрунтовував доцільність розроблення і широкого застосування спеціальних творчих програм.

Однак метою статті є поглиблення знання про розвиток психології дитячої обдарованості в Україні через висвітлення й аналіз здобутків іншого, призабутого українського психолога і педагога Юрія Зінов'євича Гільбуха (1928-2000), який одним з перших почав займатися питанням розумової обдарованості дітей або, як висловлювався він сам, «дітей з підвищеним рівнем розумового розвитку» [1, с. 1].

Розпочавши керувати новоствореною (1978) в Науково-дослідному інституті психології Української РСР лабораторією психодіагностики і формування особистості молодшого школяра, він познайомився з шестирічним хлопчиком Славком. Батьки привели його до лабораторії, бо не могли визначитися, до якого класу дитину слід записати, адже рівень його знань вражав: крім вміння читати, писати і друкувати на машинці, він умів виконувати чотири арифметичні дії в межах мільйона, писав твори, мав надзвичайно розвинений словниковий запас. Відповіді хлопчика на запитання науковців не лише були правильними, а й відзначалися самокритичним ставленням дитини до своїх знань. І все ж Ю. З. Гільбух порадив, аби Славко почав своє шкільне життя з ровесниками, а опанувавши навички поведінки першокласника (приблизно протягом місяця), перейшов до другого класу, а далі, приблизно з таким самим інтервалом - до третього і четвертого класі [1, с. 5-7]. У подальшому хлопчик продовжив

навчання без «перестрибувань» з класу до класу, у 13 років він став студентом університету, а у 18 - аспірантом-фізиком [1].

Підсумовуючи через певний час досвід спостережень за ще кількома десятками дітей, які виявляли риси розумової обдарованості, вчений узагальнив найістотніші риси, характерні, попри індивідуальне розмаїття, таким особистостям - «надзвичайно ранній вияв високої пізнавальної активності й допитливості; швидкість і точність виконання розумових операцій, зумовлені стійкістю уваги та оперативної пам'яті; сформованість навичок логічного мислення; багатство активного словника, швидкість і оригінальність вербальних асоціацій; наявність установки на творче виконання завдань, розвиненість творчого мислення та уяви; наявність основних компонентів уміння вчитися» [1, с. 11]. Водночас стрижневою («несучою» за Ю. З.) особливістю розумової діяльності обдарованої дитини Ю.З.Гільбух визначав самосвідомість, пояснюючи, що навчальній діяльності таких дітей властиве «повноцінне вміння вчитися», за якого дитина аналізує не лише певне завдання, а й власні процесуальні дії [1, с. 9]. Таке тлумачення близьке до ідей провідних зарубіжних психологів (М. Вертгеймер, Дж. Гілфорд, В. Келлер, Е. П. Торренс, К. Коффа, В. Лоуенфельд), які у другій половині ХХ ст. займалися проблемою продуктивного мислення [12, с. 49].

Зауважимо, що, по-перше, розрізняючи основні типи обдарованості - розумову і спеціальну (художню, соціальна, спортивна), Ю. З. Гільбух вивчав лише перший тип і його різновиди. Він наголошував, що чим більш спеціальним є певний вид обдарованості, тим більша роль у його розвитку належить чиннику вродженості [1, с. 37]. По-друге, варто брати до уваги, що впродовж тривалого часу, принаймні з кінця ХІХ ст. і досьогодні довкола проблеми обдарованості точаться наукові дискусії і наявні різні точки зору [12].

Український науковець здійснив аналіз терміну «розумово обдарована дитина», що відзначався у той час багатозначністю і мав кілька синонімічних варіантів («розум», «розумові здібності», «інтелектуальні здібності» тощо), а також терміну «здібності», який теж мав низку своїх синонімів. Спираючись на визначення тогочасних дослідників і власні спостереження та вивчення особистостей обдарованих дітей, вчений узагальнив розуміння і вживання терміну «обдаровані діти». За його визначенням-характеристикою такі діти «різко виділяються із середовища ровесників високим розумовим розвитком, який є наслідком і природних задатків, і сприятливих умов виховання» [1, с. 11]. Наголосимо, що підходи до концептуального розуміння обдарованості досі залишаються різноманітними. Наприклад, у книзі американського вченого М.Карне наведено таке визначення: «...обдарованими і талановитими дітьми можна називати тих, хто за оцінками досвідчених спеціалістів, завдяки видатним здібностям демонструють високі досягнення» [9, с.149].

У термінологічному сенсі Ю. З. Гільбух розрізняв поняття «обдарований» і «талановитий», підкреслюючи наявність двозначності у їх розумінні і доводив, що при вживанні ці терміни підпорядковуються як «рід і вид». Для вимірювання розумової обдарованості вчений пропонував встановити таку одиницю як «розумовий вік» (РВ) [1, с. 12], яка однак стає інформативною лише у зіставленні з реальним («хронологічним») віком (ХВ) певної дитини. Тому *випередження* ровесників щодо РВ, підвищений темп розумового розвитку він вважав «найхарактернішою рисою обдарованої дитини» [там само, с. 13].-Якщо розумовий розвиток дитини відбувається у випереджальному темпі, це свідчить про те, зазначав учений, що розумові операції, відповідні її хронологічному віку, вона виконує швидше за однолітків, більш точно виконує операції аналізу і синтезу, швидше сприймає й обмірковує навчальний матеріал, швидше його запам'ятовує й відтворює, довше тримає у своїй довготривалій пам'яті, а одержані знання успішно використовує для розв'язання завдань, на яких здійснюється закріплення [14, с. 43]. Як

пише Ю. З. Гільбух, у такої дитини «відбувається «згортання» мисленневих операцій, виробляється вміння обґрунтовувати своє рішення, збагачується загальний фонд інтелектуальних операцій» [там само]. Останні із зазначених якостей він вважав особливо важливими, бо саме завдяки розвинутому самоконтролю діти з підвищеним розумовим розвитком дають лише правильні відповіді і розв'язки, а отже витрачають менше часу на виправлення помилок, які зазвичай коректують ще на стадії початкового обдумування.

Протестувавши велику групу дітей (800) з однаковим ХВ для визначення коефіцієнту їхнього інтелекту (КІ), що визначається за відомою формулою:

$$KI = PB/XB * 100,$$

учений констатував, що розбіжність у показниках їхніх КІ знаходиться у діапазоні від 170 до 30 балів. Розумово обдаровані діти становлять близько 2% від загальної кількості протестованих. Водночас він постійно наголошував, що оцінювання за психологічними тестами містять певну похибку вимірювання.

Доречно зазначити, що Ю. Гільбух став першим українським психологом, який проєкспериментував з колегами у початкових класах українських шкіл спочатку запровадження так званих класів вирівнювання, а згодом - розробив й апробував авторську концепцію диференційованого навчання у початковій школі, в основу якої було покладено створення системи з трьох типів класів [8]. Остання передбачала диференційоване комплектування у школі перших класів на основі комплексу психодіагностичних портативних тестових методик, розроблених у керованій ним (з 1989 р.) лабораторії психології диференційованого навчання [3, с. 63]. При цьому один з типів таких класів учений виокремлював для навчання дітей з підвищеним розумовим розвитком. Власне для виокремлення таких дітей і мали застосовуватися методи психодіагностики, яка стосовно них повинна була обґрунтовувати необхідність забезпечення їм «підвищеного розвитку» [5, с. 25].

Таким чином Ю. З. Гільбух тлумачив психодіагностику у школі не лише як інструмент визначення психологічного діагнозу особистості дитини, тобто як аспект пізнання її психічної індивідуальності, а й як інструмент для здійснення її психологічної корекції (у випадку необхідності формування певних психічних якостей) або забезпечення їй підвищеного розвитку» [5, с. 26].

Сучасну йому систему навчання й розумового виховання дітей Ю. З. Гільбух розглядав як доволі стихійне утворення, яке ще не набуло глибокого знання про пізнавальні можливості особистості і не створило спеціальних методів реалізації цих можливостей в освітньому процесі [1, с. 35]. Фактично він був одним із фундаторів упровадження у практику українських шкіл психологічної служби (кінець 80-х - середина 90-х рр. ХХ ст.), яка з поміж інших завдань мала виробляти психологічний діагноз учнів, але не як самоціль, а для визначення певних психолого-педагогічних дій відносно визначення індивідуальних траєкторій розвитку особистості учня [5, с. 24].

Ю. З. Гільбуху з колегами належить розроблення принципів організації навчально-виховної роботи в початкових класах пришвидшеною навчання (КШ), що спираються на встановлені психологічні особливості дітей з підвищеними здібностями. Крім загальноновживаних у педагогіці принципів навчання і виховання, він визнавав доцільним застосування у згаданих типах класів й низки специфічних принципів: прискореного навчання, високого рівня якості засвоєння, розвитку усіх сфер індивідуальності, навчання на високому рівні узагальнення, навчання на високому рівні пізнавальної активності [14, с. 45-63]. Варто стисло схарактеризувати їх.

Принцип прискореного навчання тлумачився як прискорення навчального процесу порівняно з тим, що унормовувався стандартними діючими програмами, які орієнтувалися на середнього учня. Завдяки здійсненню медичних перевірок стану учнів

експериментальних КПН було доведено [14, с. 46], що прискорене навчання не викликає підвищення напруження сил, чи стресу або перевтоми у дітей, які насправді мають підвищені розумові здібності.

Принцип високого рівня якості засвоєння означав безумовну значущість для вчителя досягнення школярами глибоких і міцних знань, бо прискорення саме по собі не поставало метою, а було лише засобом забезпечення їхнього повноцінного розвитку. У реалізації цього принципу багато залежало від уміння педагога враховувати при переході до вивчення нової теми набутий учнями рівень знань і зважати на те, що засвоєння деяких навичок значною мірою залежить від чинника часу.

Принцип розвитку усіх сфер індивідуальності дитини полягав у необхідності постійно забезпечувати розвиток розумових здібностей школярів у гармонії з розвитком їхніх емоційно-вольових, моральних й фізичних якостей.

Принцип навчання на високому рівні узагальнення означав розвиток в учнів уміння аналізувати завдання, що є результатом засвоєння узагальненого способу розв'язання завдань певного типу. Формуванню узагальнень високого рівня сприяють, наприклад, завдання на перетворення, використання модельного й системного викладу навчального матеріалу.

Для реалізації описаних специфічних принципів науковці лабораторії розробили модифіковані програми, які експериментально впровадили спочатку у 9 школах України, а через рік - у 63, а далі - ще у 145 школах [3, с. 70]¹. Програму 3-річної початкової школи учні КПН мали опановувати за 2 роки, а 4-річної - за 3 роки (з 1984 р. по 1991 р. в Україні відбувався перехід з 3-річного терміну навчання у початковій школі на 4-річний [13, с. 36-37]). Такі ущільнені програми забезпечували скорочення кількості годин, відведених на вивчення кожної теми, ліквідували зайвий концентризм у структуруванні матеріалу, використання елементів викладу матеріалу блоками [14, с. 45]. Ю. З. Гільбух покладав вели надії на застосування блочного методу з огляду на уведення з 1992-1993 рр. нових підручників.

На переконання вченого, для дітей з підвищеними здібностями ущільнені програми по суті не є інтенсифікуючим навчанням, бо вони відповідають рівню їхнього психічного розвитку, адже розумові можливості таких дітей навіть вимагають швидшого вивчення навчального матеріалу. Він писав: «Дітям з підвищеними здібностями необхідне безупинне просування у засвоєнні навчального матеріалу, який весь час ускладнюється, з основних предметів» [14, с. 46].

В одній з численних методичних розробок [14], створених ученим й колегами, з упровадження навчально-виховного процесу у диференційованих класах початкової школи, що містили детальні рекомендації реалізації авторської психолого-педагогічної системи диференційованого навчання у загальноосвітній школі, міститься характеристика учнів з підвищеними здібностями й висвітлено специфіку у класах пришвидшеного навчання (КПН).

Так, до дітей з підвищеними здібностями Ю. З. Гільбух відносив тих, КІ яких сягає 120 і вище балів. За його спостереженнями і даними інших дослідників такі учні становлять близько 15-17% загальної кількості дітей відповідного віку. У середньому учні КПН випереджають свій паспортний вік на один рік. А 2% з них мають підвищений розумовий розвиток з випередженням на 2 роки. їхній КІ сягає 140 і вище балів. Таких

---

¹ У бесіді з провідним науковим співробітником сучасного відділу психодіагностики й психологічної інформації Інституту психології НАПН України к.п.н. Л. О. Кондратенко, яка свого часу входила до творчого колективу під керівництвом Ю. З. Гільбуха, з'ясовано, що після його від'їзду у 1995 р. з Батьківщини, експеримент з упровадження диференційованого навчання поступово було згорнуто.

учнів учений характеризує як обдарованих, Приблизно 1 дитина на 1000 осіб випереджає свій хронологічний вік на 34 роки, досягаючи 170 балів КІ. Її вчений відносив до виключно обдарованих дітей (вундеркінд) [14, с. 43].

Водночас Ю. З. Гільбух вважав, що вимірювання творчого компонента розумової обдарованості є найважчою проблемою у дослідженнях феномена обдарованості, бо творчу спроможність (креативність за Ю. Г.), на його думку, не можна виміряти зіставленням індивідуального результату з відповідною віковою нормою. А традиційні КІ-тести практично не містять і творчих завдань, а отже не дають повної, всебічної характеристики інтелектуальної сфери обдарованої дитини [1, с. 16]. На початку 1990-х років до спеціальних тестів з діагностики творчої обдарованості, які вчений вважав досить інформативними, він відносив: тести «Словесні асоціації», «Використання предметів», «Завершення казок», «Конструювання математичних задач».

Дослідження, проведені у лабораторії Ю. З. Гільбуха, доводили, що «схильність виникає у тій сфері діяльності, у якій дитина має особливо великі здібності, при цьому одне підкріплює і розвиває інше» [1, с. 16]. За профілем схильностей обстежених розумово обдарованих дітей умовно було поділено на три групи: «природників-теоретиків», «природників-теоретиків» і «гуманітаріїв» [там само, с. 17]. Для представників першої групи характерними виявилися спрямованість на досягнення абстрактних ідей, переважний інтерес до природничих наук, насамперед, до математики, фізики, астрономії. Для дітей другої групи - спрямованість на розв'язання складних конструкторсько-технічних задач, розроблення і виготовлення моделей і механізмів. «Гуманітаріїв» характеризувало захоплення художньою літературою, прагнення складати вірші, казки, короткі оповідання. їм була властива образність мислення, метафоричність мови.

Водночас для обдарованих дітей усіх типів, зазначав учений, характерною є потреба постійно випробовувати свої здібності у різних змаганнях, конкурсах, що не лише викликає напруження їхніх здібностей, а й формує такі моральні якості, як підкорення правилам, дисциплінованість. Такі якості врівноважать у ході стимулювання змагальності можливу появу прагнення до домінування в колективі, до пихатості [14, с. 69-70].

Феномен «згасання обдарованості» у дітей Ю. З. Гільбух тлумачив або як відсутність у структурі обдарованості творчого компонента, тобто випадок, коли дитина справді може бути обдарованою, але лише у контексті суто пізнавальних здібностей, у той час як талант обов'язково передбачає наявність творчих задатків [1, с. 31], яких могло або не бути, або вони не були своєчасно й належною мірою розвинуті. До можливих причин «згасання обдарованості» він також відносив наявність несприятливих зовнішніх обставин розвитку, невідповідність потреб подальшого поступу розумово обдарованої дитини умовам навчання і виховання, наприклад, навчання у так званому змішаному класі. Своєрідною є думка вченого про те, що спроби забезпечити індивідуальний підхід до дітей з підвищеними здібностями у межах звичайного класу призводять лише до того, що, діставши додаткові завдання, діти просто довше працюють з уже засвоєним матеріалом, що не сприяє їхньому розвитку [3, с. 65]. Важливою умовою розвитку таланту вчений визнавав й вироблення ще у дошкільному дитинстві вміння вчитися. Дослідження, проведені у його лабораторії, показали, що у молодшому й середньому шкільному віці батьки є «величезним, значною мірою неосвоєним джерелом розумового виховання дитини» [1, с. 35] і вплив родини на формування здібностей багато у чому залежить від інтелектуальної атмосфери в ній.

Ю. З. Гільбуху належить також розроблення системи психолого-педагогічних рекомендацій для учнів шкіл підвищеного рівня (ліцеї та гімназії), що мали допомогти школярам оволодіти раціональними способами навчальної і трудової діяльності, й спрямовувалися на розвиток розумових здібностей - уваги, пам'яті, творчої уяви [6].

Підсумовуючи, висловимо переконання, що спадщина Ю. З. Гільбуха заслуговує на глибоке вивчення й висвітлення, адже містить новаторські ідеї і практичні психолого-педагогічні розробки, які з одного боку стали підґрунтям для подальшого розвитку педагогічної з одного боку стали підґрунтям для подальшого розвитку педагогічної психології в Україні, є частиною історії розвитку цієї галузі знання, а з другого - містять науковий потенціал, що не втратив свого значення і потребує подальшого дослідження.

Список використаних джерел

1. Гільбух Ю.З. Розумово обдарована дитина: Психологія, діагностика, педагогіка / Ю.З. Гільбух. - К. : Фірма «Віпол», 1993. - 75 с.
2. Гільбух Ю.З. Інноваційний експеримент у школі / Ю. З. Гільбух, М. І. Дробноход. - К., 1994. - 90 с.
3. Гільбух Ю.З. Психологічні передумови диференційованого навчання в початковій школі / Ю.З. Гільбух// Психологія: Респ. науково-методичний збірник. - Вин. 36. - К. : В-во «Рад. Школа», 1991. - С. 62-71.
4. Гільбух Ю.З. Внимание:одаренные дети / Ю.З. Гільбух. - М.:Знание, 1991.-80 с.
5. Гільбух Ю.З. Учитель и психологическая служба школы / Ю.З. Гільбух. - К. : Ин-т психологии АПН Украины, 1993. - 142 с.
6. Гільбух Ю.З. Как учиться и работать эффективно / Ю.З. Гільбух. - К. : Ин-т психологии АПН Украины, 1993. - 126 с.
7. Дічек Н.П. Г.С. Костюк про здібності школярів у контексті реалій 1960-х років / Н.П. Дічек // Матеріали III Всеукраїнського психологічного конгресу з міжнародною участю «Особистість у сучасному світі». - К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», -Ч. 2. -С. 274-278.
8. Дічек Н.П. Надбання українських психологів у галузі індивідуалізації шкільного навчання у 1960-1980-ті роки / Н.П. Дічек // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. - Чернігів, 2016.-Вин. 133.-С.48-55.
9. Карне М. Существо проблемы / М. Карне //Одаренные дети.-М.,1991.-С.149-164.
10. Моляко Валентин Олексійович [Електронний ресурс]. - Режим доступу: inpsp.naps.gov.ua/read/319.
11. Моляко В. О. Актуальні психологічні проблеми виховання в творчій діяльності / В. О. Моляко, Я. Главса // Психологія: Респ. науково-методичний збірник. - Вип. 32. - К. : Рад. школа, 1989. - С. 3-7.
12. Психология детской одаренности. - М. : Генезис, 2010. - 440 с.
13. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти : підручник для студентів ВНЗ / О. Я. Савченко. - К. : Грамота, 2012. - 504 с.
14. Учебно-воспитательный процесс в дифференцированных классах начальной школы: психологические аспекты : метод, рекомендации по внедрению психолого-педагогической системы дифференцированного обучения в общеобразовательной школе. - К. : «ОСВИТА», 1991. - Вып. 2. - 120 с.
15. Янковчук М.М. Психологічні особливості розвитку обдарованої дитини в сім'ї [Електронний ресурс] / М.М. Янковчук. - Режим доступу: [www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?...\(Зчитано з екрану 13.02.2017\)](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?...(Зчитано з екрану 13.02.2017))

In the context of the process of individual approach implementation in to Ukrainian education the contribution of Ukrainian psychologists under the guideline of Y. Z. Hilburh (1928-2000), taring place in the late 1980s - 1990s. Is shown His ideas and results of experimental studies in the field of pedagogical psychology devoted to the problem of gifted children have been given.

It has been generalized developed by Y. Z. Hilburh basics for the organization of accelerated education in primary school for children with higher mental abilities. The scientist grounded the specific principles of work with these children: the principle of accelerated learning, the principle of high quality level of knowledge adoption, the principle of the development of all spheres of personality, the principle of learning at a high level of generalization, the principle of training at a high level of cognitive activity. The article Shows substantiated by the scientist characteristic features of gifted children: a very early manifestation of high cognitive activity and curiosity; rapidity and accuracy of performing mental acts, due to the stability of attention and operative memory; maturity of logical thinking skills; the richness of vocabulary, rapidity and originality of verbal associations; creative fulfillment of the tasks, the development of creative thinking and imagination; the presence of the main components of the ability to learn. Developed by Y Z. Hilburh the typology of school children with higher mental abilities is described according to the profile of their abilities.

Y. Hilburh was the first Ukrainian psychologist carrying out together with colleagues an experiment of introduction in of the so-called classes of alignment primary school. Then he introduced his own system of three types of classes - classes for children with mental development matching to the age norm, classes for children with accelerated cognitive development and classes of increasing individual attention. This separation ensures differentiated acquisition of the first classes in the primary school on the basis of many tests methods developed under K Hilburhs leadership. It has been reflected scientist's thought that attempts to provide individual teaching of children with high capabilities within the regular classroom does not lead to positive results, because these children need continuous intensive promotion in the academic content of the main school subjects, which must continually become more complex.

Key words: Y.Z. Hilburh, gifted children abilities, differentiation of study in primary school personal approach, creativity; creative thinking.

